

COPYRIGHTS

© 2020 by the authors. Licensee National Studies Journal. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

The Status of Religiosity in Iranian Society: A Comparison of Two Collective Identity Survey

Hamid Houshang^{*}
Saeid Naderi Asl^{**}

E-mail: h.houshang@isu.ac.ir
E-mail: naderiasl@isu.ac.ir

Received: 2024/12/22

Revised: 2025/09/20

Accepted: 2025/09/30

Doi: 10.22034/RJNSQ.2025.495323.1654

Abstract

Religiosity, as one of the foundational components of identity in Iranian society, has undergone significant transformations in recent decades under the influence of factors such as modernization, globalization, and socio-cultural changes. This study aims to examine the state of religiosity among Iranians, investigate its changes between 2014 and 2020, and identify the prominent dimensions of religiosity. Using a mixed-methods approach (quantitative and qualitative) and a survey conducted among 14,953 residents of provincial capitals, the findings reveal a decline in the average religiosity score during this period. The doctrinal dimension remains the most prominent with the highest average, while the ritualistic and emotional dimensions have experienced significant declines. Furthermore, individual religiosity has increased, whereas participation in social religiosity has decreased. This study highlights how changes in religiosity are accompanied by the emergence of new lifestyles and identities, which have crucial implications for social cohesion and national identity.

Keywords: Iran, Survey, Religion, Religiosity, Religious Identity, National Identity.

^{*} Assistant Professor of Political Sociology, Imam Sadiq University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

^{**} Ph.D. student in political sociology, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

وضعیت دین‌داری در جامعه ایرانی؛ مقایسه‌ی دو پیمایش هویت جمعی^۱

نوع مقاله: پژوهشی

حمید هوشنگی*

سعید نادری اصل**

E-mail: h.houshanghi@isu.ac.ir

E-mail: naderiasl@isu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۶/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۷/۸

چکیده

دین‌داری به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های بنیادین هویتی در جامعه ایرانی، در دهه‌های اخیر تحت تأثیر عوامل گوناگونی نظیر مدرنیزاسیون، جهانی‌شدن و تغییرات اجتماعی و فرهنگی، دستخوش تحول شده است. پژوهش حاضر با هدف بررسی وضعیت دین‌داری ایرانیان و همچنین، بررسی تغییرات آن بین سال‌های ۱۳۹۳ تا ۱۳۹۹ و شناسایی ابعاد برجسته دین‌داری انجام شده است. با استفاده از روش ترکیبی (کمی و کیفی) و پیمایش در میان ۱۴,۹۵۳ نفر از ساکنان مراکز استانی، نتایج نشان داد که میانگین نمره دین‌داری در این بازه زمانی کاهش یافته است. بُعد اعتقادی با بالاترین میانگین همچنان برجسته است؛ اما بُعد مناسکی و عاطفی کاهش یافته‌اند. همچنین، تمایل به دین فردی افزایش و مشارکت در دین اجتماعی کاهش یافته است. این پژوهش نشان می‌دهد که تغییرات دین‌داری با ظهور شبکه‌های زندگی و هویت‌های جدید همراه بوده که پیامدهای مهمی برای انسجام اجتماعی و هویت ملی دارد.

کلیدواژه‌ها: ایران، پیمایش، دین، دین‌داری، هویت دینی، هویت ملی.

۱. پیمایش هویت جمعی ایرانیان ازسوی مؤسسه مطالعات ملی در سال‌های ۱۳۹۳ و ۱۳۹۹ انجام شده است.

* استادیار جامعه‌شناسی سیاسی دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

** دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

مقدمه و بیان مسئله

دین و دین‌داری به عنوان یکی از ارکان هویتی جامعه ایرانی، تأثیری عمیق بر نگرش‌ها، ارزش‌ها و رفتارهای فردی و جمعی داشته‌اند. در طول تاریخ، باورهای دینی و مناسک مذهبی نقشی کلیدی در انسجام اجتماعی، تنظیم روابط انسانی و شکل‌دهی به فرهنگ عمومی ایفا کرده‌اند. با وجود این، جامعه ایرانی طی دهه‌های اخیر، تحت تأثیر عواملی چون مدرنیزاسیون، جهانی‌شدن، رشد فناوری‌های ارتباطی و تغییرات اقتصادی و سیاسی، دستخوش تحولات گسترده‌ای شده است که جنبه‌های مختلف دین‌داری را نیز تحت تأثیر قرار داده‌اند. این تحولات گاه به کاهش نقش مناسک جمعی و گاه به بازتعریف دین‌داری در قالب‌هایی نوین، همچون تقویت ابعاد اخلاقی و اجتماعی منجر شده‌اند (شجاعی زند، ۱۳۸۸: ۳۱). همچنین، دین‌داری به عنوان یکی از این عوامل کلیدی، ارتباط مستقیم و مؤثری با هویت افراد و گروه‌ها دارد و می‌تواند به عنوان عاملی وحدت‌بخش یا حتی تضادزا عمل کند. این موضوع نه تنها در سطح فردی، بلکه در مقیاس‌های اجتماعی و فرهنگی نیز اهمیت بالایی دارد؛ چراکه دین به عنوان یک منبع هویتی، برای بسیاری از افراد در شکل‌دهی به نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی آنان تأثیرگذار است (حیدری، ۱۳۹۶: ۵).

در این میان، بررسی وضعیت دین‌داری در جامعه ایرانی و روند تغییرات آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. دین‌داری، به ویژه در بستر تحولات اخیر، دیگر پدیده‌ای ایستا و پایدار نیست، بلکه به عنوان مفهومی پویا، همواره در حال تطبیق با شرایط اجتماعی و فرهنگی جدید است. بر همین اساس، این پژوهش تلاش دارد به سه پرسش بنیادین پاسخ دهد: الف) وضعیت دین‌داری در بین ایرانیان چگونه است؟ ب) دین‌داری در جامعه ایرانی بین سال‌های ۱۳۹۳ تا ۱۳۹۹ چه تغییراتی داشته است؟ ج) کدام یک از ابعاد دین‌داری (اعتقادی، مناسکی، اخلاقی یا اجتماعی) از رجحان بیشتری برخوردار است؟ پاسخ به این پرسش‌ها می‌تواند تصویری دقیق‌تر از جایگاه دین‌داری در ایران معاصر ارائه دهد و به شناخت بهتر مسیرهای پیش‌رو کمک کند.

این پژوهش به دلیل ماهیت اکتشافی خود، فاقد فرضیه‌های آزمون‌شدنی است و هدف آن بیشتر بر ارائه تحلیلی - توصیفی و تبیینی از وضعیت دین‌داری در ایران متمرکز است. این رویکرد امکان شناسایی روندهای کلان دین‌داری و ارائه تصویری جامع از تحولات آن را فراهم می‌کند. تحلیل حاضر نه تنها می‌تواند به غنای دانش نظری در حوزه جامعه‌شناسی دین کمک کند، بلکه زمینه‌ساز ارائه توصیه‌های کاربردی برای سیاست‌گذاری‌های فرهنگی و اجتماعی است.

در نهایت، مطالعه وضعیت دین‌داری در ایران، علاوه بر ارزش علمی، از جنبه عملی نیز برای نهادهای فرهنگی و سیاست‌گذاران اهمیت دارد. نتایج چنین پژوهشی می‌تواند به بازتعریف رویکردهای دینی در جامعه و ایجاد سازگاری میان ارزش‌های دینی و مقتضیات زندگی مدرن کمک کند. دین از مهم‌ترین عوامل همبستگی اجتماعی در ایران به‌شمار می‌آید؛ زیرا نه تنها به‌عنوان یک باور روحانی، بلکه به‌عنوان یک عامل فرهنگی و اجتماعی عمل می‌کند که گروه‌های مختلف اجتماعی را به هم نزدیک می‌کند و در بسیاری از مناسبات اجتماعی و سیاسی نقش فعالی ایفا می‌نماید (بابایی فرد و همکاران، ۱۳۹۸: ۳)؛ از این رو، در قالب پیمایشی که در سال ۱۳۹۹ با نمونه‌ای بالغ بر ۱۴،۹۵۳ نفر انجام شده، به بررسی ابعاد دین‌داری و عوامل تأثیرگذار بر ترجیحات هویتی در ایران پرداخته شده است. متغیرهای مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در این مطالعه مدنظر قرار گرفته‌اند تا نتایج آن به‌طور جامع‌تری، جوانب پیچیده هویت ایرانی را نمایان سازد.

پیشینه پژوهش

آثار متعددی درخصوص سنجش و بازشناسی وضعیت دین‌داری جامعه ایران نگاشته شده‌اند. آثار نگاشته‌شده که به بررسی وضعیت دین‌داری از دریچه هویت جمعی پرداخته‌اند در دو دسته زیر صورت‌بندی می‌گردند.

۱- **آثاری که با مدل چهاربعدی (تلفیقی) به وضعیت‌شناسی دین‌داری در جامعه ایران پرداختند.** حیدری (۱۳۹۶) در پژوهش خود، ضمن بررسی داده‌های پیمایش ملی مؤسسه مطالعات ملی در سال ۱۳۹۳ به بررسی داده‌ها در قالب چهار بعد اعتقادی، عاطفی، مناسکی و شناختی پرداخته است تا به این ترتیب، به تحلیلی درخصوص وضعیت دین‌داری دست یابد؛ در نهایت نیز به اولویت‌بندی داده‌ها مطابق داده‌های موردبررسی پرداخته است. همچنین، پرنوره و هوشنگی (۱۳۹۸) با استفاده از مدل ذاتی - پیامدی، مؤلفه‌هایی برای دین‌داری استخراج و سپس از طریق مصاحبه نخبگانی و بهره‌گیری از نرم‌افزار AHP گزاره‌ها را اولویت‌بندی و در نهایت، استخراج و راهبردهایی برای تقویت بعد دینی در دو سطح ارائه نمودند.

۲- **آثاری که با مدل‌های ابتکاری به وضعیت‌شناسی دین‌داری در جامعه ایران پرداختند.** بهجتی و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهش خود به جهت تعیین وضعیت دین‌داری و اثر آن بر هویت ملی و قومی، از مدل چهاربعدی ابتکاری دین‌داری استفاده نموده و با پیش‌فرض قراردادن مرکزگرایی دین در ایران، به‌دست آوردند که همبستگی ابعاد دین‌داری با هویت قومی معنادار نبوده است و اگرچه رابطه مثبتی میان دین‌داری و هویت

ملی وجود دارد، این اثر قابل چشم‌پوشی بوده است. در این زمینه بابایی فرد و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهش خود به بررسی ثانویه آثار و مطالعات انجام‌شده در بازه ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ پرداختند و پس از احصای ده مقاله منتخب، به این نتیجه دست یافتند که دین‌داری تأثیر متوسطی بر هویت ملی دارد؛ البته این تأثیر در بین نوجوانان بیش از جوانان است. جمع‌بندی آثار نگاشته‌شده در این موضوع گواه آن است که از آخرین زمان سنجش مدت زمانی می‌گذرد (۱۳۹۳) و نگارش پژوهش‌های مبتنی بر سنجش‌های جدیدتر، امر لازمی است که در کنار اتقان نظری پژوهش حاضر و ابتنا به مدل چهاربعدی تلفیقی (تلفیق مدل گلاک و استارک (۱۹۶۵) و شجاعی زند (۱۳۸۴))، اعتبار و روایی اثر حاضر را بالا می‌برد.

چهارچوب نظری و مفهومی

۱- هویت ملی

هویت ملی نوعی هویت جمعی است که بیانگر احساس تعلق و خودآگاهی افراد نسبت به گروهی بزرگ در یک سرزمین مشخص است و بر ویژگی‌های مشترک فرهنگی، تاریخی و سیاسی تأکید دارد (احمدلو و افروغ، ۱۳۸۱: ۲۸). هویت ملی از عناصر اساسی جامعه به‌شمار می‌آید و شامل مؤلفه‌هایی نظیر ساختارهای سیاسی، زبان، دین، آداب، سرزمین و تاریخ است (مجتهدزاده، ۱۳۸۴: ۹). این هویت از طریق بازتولید ارزش‌ها و نمادها و همچنین، اسطوره‌ها و سنت‌های ملی شکل می‌گیرد و درکی از جایگاه اجتماعی و تاریخی فرد فراهم می‌کند (اسمیت، ۱۳۸۳: ۳۰). برای هویت ملی ابعاد مختلفی شامل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، دینی، تاریخی و سرزمینی ذکر شده است (رستگار و ربانی، ۱۳۹۲: ۸) که در پژوهش حاضر با نگاه جامع‌نگر و بر مبنای اجماع پژوهشگران به‌عنوان ابعاد اصلی در نظر گرفته می‌شوند.

۲- دین‌داری

دین به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین شعور اجتماعی، در شکل‌گیری و تکامل جوامع انسانی نقش اساسی داشته است. این سیستم معرفتی و فرهنگی تأثیرات عمیق و گسترده‌ای در ابعاد فردی و اجتماعی به همراه دارد و به‌عنوان یک سازه اجتماعی، باورها، ارزش‌ها و رفتارهای فردی و جمعی را شکل می‌دهد. همچنین، دین با ایجاد حس همبستگی و هویت مشترک، ارتباط مردم را تقویت می‌کند (طالبان، ۱۳۸۸: ۱۸). بسیاری از اندیشمندان بر این باورند که دین جزء جدانشدنی از هر ملت است و تمدن‌های بشری دارای زیرساخت‌های دینی هستند (مالرب، ۱۳۷۹: ۱۳)؛ اما برخی دیگر

معتقدند که با ظهور مدرنیته، نقش دین کاهش یافته است (اینگلهارت، ۱۳۷۳: ۱۷). دین‌داری در جوامع مختلف با توجه به ادیان متعدد و برداشت‌های مختلف از دین، مدل‌های گوناگونی دارد. مدل‌های دین‌داری مختلف مانند گلاک و استارک (۱۹۶۵)، الیاده (۱۳۹۷)، اسمارت (۱۳۸۹) و شجاعی زند (۱۳۸۴) از ویژگی‌های بالای اعتبار، روایی و توجه به بوم‌های مختلف دین‌پژوهی برخوردارند.

۱-۲- مدل دین‌داری گلاک و استارک

مدل دین‌داری گلاک و استارک از دهه ۱۹۶۰ با هدف تحلیل چندبعدی دین‌داری مطرح شد و در دهه ۱۹۷۰ تغییرات مهمی در این حوزه ایجاد کرد. این مدل ابعاد دین‌داری را به چهار بخش اصلی تقسیم می‌کند: باور، عمل، تجربه و دانش. در سطح اولیه، پنج شاخص (راست‌کیشی، مناسکی، عبادی، تجربه دینی و دانش دینی) شناسایی شدند. بعدها، ابعاد اجتماعی به مدل افزوده شد؛ اما «بعد پیامدی» به دلیل نقدهایی مبنی بر اینکه پیامدها نتیجه دین‌داری هستند حذف گردید (گلاک و استارک، ۱۹۶۵: ۱۹-۱۴؛ شجاعی زند، ۱۳۸۴: ۴۳).

- بعد باور: این بعد اعتقاد به خدا، هدف آفرینش و اصول اخلاقی لازم برای تحقق اهداف الهی را شامل می‌شود و به عنوان بُعد ایدئولوژیک دین معرفی شده است.

- بعد عمل: اعمال مناسکی و عبادی مانند نماز و روزه، تجلی عینی اعتقادات مذهبی است که هدف آن تقویت تعلق گروهی و حمایت از باورهای دینی است.

- بعد تجربی: این بعد به احساسات و تجربیات درونی دین‌داران می‌پردازد که شامل تجربه‌های ترغیبی، تأییدی، و حیانی و شیدایی است.

- بعد دانش: این بُعد بر شناخت آموزه‌های دینی و آگاهی نسبت به متون مقدس تأکید دارد که به ارتقای سطح فهم و باورهای دینی کمک می‌کند (احمدی، ۱۳۸۸: ۲۸).

۲-۲- مدل الیاده

مدل الیاده بیان می‌کند که ادیان اولیه فاقد برخی عناصر ساختاری ادیان بزرگ الهی هستند و به جای پذیرش وجود متعالی، بر کشف حقیقت درون نفس تأکید دارند. او پنج بعد اصلی دین را شامل نمادها، رستگاری، شعائر و مناسک، مکان‌ها و اشیای مقدس و تجربه دینی معرفی کرده و این ابعاد را برای درک ساختار و تجربه ادیان بزرگ اساسی می‌داند (الیاده، ۱۳۹۷: ۶۰).

۳-۲- مدل اسمارت

نینان اسمارت در تلاش برای ارائه تعریفی جامع از دین، شش بعد مشترک میان ادیان مختلف را شناسایی کرد: بعد اعتقادی، مرتبط با باورهای دینی؛ بعد اسطوره‌ای شامل داستان‌های معنوی؛ بعد اخلاقی، مربوط به دستورالعمل‌ها و ارزش‌های اخلاقی؛ بعد شعائر شامل اعمال و

آیین‌های مذهبی؛ بعد تجربی، ناظر به احساسات خاص و تأملات معنوی و بعد اجتماعی که به سازمان‌دهی دین در جامعه و تعاملات اجتماعی مرتبط است (اسمارت، ۱۳۸۹: ۳۴).

۲-۴- مدل شجاعی زند

مدل شجاعی زند در واقع واکنشی به مدل گلاک و استارک است. او دین‌داری را به عنوان تأثیر دین در فکر، رفتار و احساسات افراد تعریف می‌کند و پنج بعد اصلی اعتقادی، ایمانی، عبادی، اخلاقی و تشریعی را برای آن برمی‌شمارد. از منظر شجاعی زند، دین‌داری در سه سطح ظاهری (اعمال و شعائر دینی)، اعتقادی (ایده‌ها و باورها) و تجربی (تجربه شخصی از دین) بروز پیدا می‌کند (شجاعی زند، ۱۳۸۴: ۴۹).

جدول شماره ۱: مدل‌های مختلف دین‌داری و ابعاد آن‌ها

اندیشمندان	گلاک و استارک	الیاذه	اسمارت	شجاعی زند
مدل	چهار بعدی	پنج بعدی	پنج بعدی	پنج بعدی
ابعاد	باور (اعتقادی) تجربی مناسکی دانشی	رستگاری شعائری فیزیکی (اشیا و اماکن) تجربی نمادین	اعتقادی اسطوره‌ای اخلاقی مناسکی تجربی	اعتقادی ایمانی عبادی اخلاقی تشریعی

در پژوهش حاضر، با ترکیب مدل گلاک و استارک (۱۹۶۵) و مدل شجاعی زند (۱۳۸۴) به یک مدل چهار بعدی شامل ابعاد اعتقادی، مناسکی، عاطفی و شناختی (دانشی) ابتدا خواهد شد. پیش‌تر در قالب تشریح، مدل‌های مختلف چهار بعد یادشده مورد تبیین و بررسی قرار گرفت؛ زین پس، با همان برداشت‌های ترسیم‌شده، این ابعاد در پژوهش حاضر مبنای سنجش دین‌داری قرار خواهد گرفت.

روش تحقیق

۱- استراتژی پژوهش

این پژوهش با رویکرد مداخله‌ای و به وسیله ترکیب دو روش کمی و کیفی انجام پذیرفته است. در این تحقیق، پیمایشی با استفاده از تکنیک پرسشنامه صورت پذیرفت؛ سپس داده‌های کیفی پرسشنامه در قالب صورت‌های کمی پیمایش تنظیم شد. جهت بررسی اعتبار پژوهش، سنج‌ها و گویه‌های مورد استفاده پس از مصاحبه کارشناسی با ابعاد و مقیاس‌های مورد استناد، تطبیق داده شد. همچنین، روایی پژوهش از طریق ضریب آلفای کرونباخ تعیین شد؛ به این صورت که سؤال‌ها و گویه‌هایی در قالب تعداد ۲۱۰ پرسشنامه تنظیم و در

شهرهای تهران، اهواز، ارومیه، رشت، زاهدان و ایلام مورد آزمون (پیش‌تست) قرار گرفت. در نهایت، پس از لحاظ داده‌های این آزمون مقدماتی، پرسشنامه نهایی تهیه و تنظیم شد.

۲- جامعه آماری

جامعه آماری موردبررسی در این پژوهش شامل ساکنان مرکز ۳۱ استان کشور در زمان اجرای پیمایش در سال ۱۳۹۹ است. این پژوهش به‌منظور جمع‌آوری داده‌های مرتبط با ساکنان در رده سنی ۱۸ تا ۶۵ سال طراحی شده است و نمونه‌برداری از این جمعیت به روش تصادفی و همچنین، با استفاده از تکنیک چندمرحله‌ای خوشه‌ای انجام شده است. برای تضمین دقت و صحت نتایج، حجم نمونه با استفاده از فرمول استاندارد کوکران محاسبه گردید. با توجه به ناهمگونی موجود در جامعه آماری و افزایش واریانس درونی، تصمیم بر آن شد که با لحاظ کردن ضریب اطمینان ۹۵ درصد، حجم نمونه کلی کشور به تعداد ۱۴۹۵۳ نفر تعیین گردد.

۳- روش تحلیل داده‌ها

پس از جمع‌آوری اطلاعات و تکمیل پرسشنامه، داده‌ها پردازش شدند. برای توصیف داده‌ها از آمار توصیفی استفاده شد که شامل جداول یک‌بعدی و مقادیر مرکزی مانند میانگین و شاخص‌های پراکندگی مانند انحراف معیار بود. در مرحله تحلیل داده‌ها، از نرم‌افزار SPSS/Pe و آمار استنباطی به همراه روش‌های مختلف تحلیل، ازجمله ضریب همبستگی متناسب با نوع مقیاس و بررسی روابط بین متغیرها استفاده گردید.

۴- کاربست روش تحلیل داده‌ها

در پژوهش حاضر دین‌داری در قالب چهار بعد و هشت گویه به شرح زیر موردبررسی قرار گرفته است.

جدول شماره ۲: ابعاد و گویه‌های دین‌داری مطابق مدل چهاربعدی تلفیقی

ردیف	ابعاد	گویه‌ها
۱	۱. ایمان	اعمال خوب و بد انسان در روز جزا محاسبه می‌شود.
۲		بدون دین نمی‌توان جامعه‌ای ایدئال به‌وجود آورد.
۳		تا چه حد به حقیقت قرآن به‌عنوان کتاب آسمانی و به نبوت حضرت محمد (ص) به‌عنوان پیامبر برگزیده خدا اعتقاد دارید؟
۴	۲. عبادت	شما چقدر اعمال واجب دینی خود مانند نماز، روزه و غیره را انجام می‌دهید؟
۵		هرچند وقت یک‌بار برای ادای نماز جماعت به مسجد می‌روید؟
۶	۳. اخلاق	هرچند وقت یک‌بار احساس می‌کنید به خدا نزدیک شده‌اید؟
۷		هرچند وقت یک‌بار به خدا توکل می‌کنید و می‌خواهید به شما کمک کند؟
۸	۴. تقوا	تا چه حد با احکام مربوط به اصول و فروع دین (توحید، نماز، روزه، حج و غیره) آشنا هستید؟

گویه‌های بعد اعتقادی در طیف لیکرت از «کاملاً مخالفم تا کاملاً موافقم» و نیز یکی از گویه‌های بعد اعتقادی و گویه بعد شناختی در طیف شش گانه از «کاملاً تا اصلاً» طراحی شد. ابعاد مناسکی و عاطفی نیز در طیف پنج گانه «همیشه تا اصلاً» مورد بررسی قرار گرفت. به این ترتیب که کمترین و بیشترین نمره پاسخگویان ۸ و ۴۲ است و بر این اساس، دامنه تغییرات ($R=8-42$) برابر با ۳۴ و حدود هر دسته ($d=34/5$) برابر با ۶/۸ است؛ بنابراین، کسب نمره ۸-۱۴/۸ نشان دهنده دین داری خیلی کم، نمره ۲۱/۶-۱۴/۹ نشان دهنده دین داری کم، نمره ۲۱/۷-۲۸/۵ متوسط، نمره ۲۸/۶-۳۵/۴ زیاد و نمره ۳۵/۵-۴۲ نشان دهنده دین داری خیلی زیاد است؛ همچنین، سطح سنجش این متغیر ترتیبی است.

یافته‌های پژوهش

در این بخش گویه‌های توزیع شده در قالب چهار بعد دین داری ذکر شده در پرسشنامه‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد و تلاش می‌شود از دل داده‌های کمی استخراج شده، توصیفات علیّ ارائه شود.

۱- مقایسه فراوانی پیمایش‌های سال ۱۳۹۳ و ۱۳۹۹

همان‌طور که ذکر شد، سنجش شاخص گرایش دین داری در پیمایش سال ۱۳۹۹ در قالب هشت گویه انجام پذیرفته است. حال آنکه این سنجش پیش‌تر در سال ۱۳۹۳ در قالب یازده گویه سنجیده شده بود. کلیت این مفهوم متشکل از «احساس نزدیکی و توکل به خدا و استعانت از او»، «انجام اعمال مناسکی مثل نماز، رفتن به مسجد و غیره» و «اعتقاد به خدا، قرآن و نبوت، روز جزا و حجاب و غیره» است؛ از این رو، نتایج حاصل از بررسی شاخص گرایش دین داری در جدول شماره ۳ نشان می‌دهد:

الف- در پیمایش ۱۳۹۳ شاخص گرایش دین داری با میانگین ۴۴/۱۸ (از ۵۷) معادل ۷۷/۵ درصد نمره کل مورد انتظار بوده؛ در حالی که در پیمایش ۱۳۹۹ میانگین این شاخص به ۳۱/۰۷ (از ۴۲) معادل ۷۴ درصد از نمره مورد انتظار رسیده است؛ از این رو، بررسی میانگین نمره شاخص گرایش دین داری نشان از کاهش آن در زمینه‌های مورد بررسی در شش سال منتهی به سال ۱۳۹۹ دارد.

ب- انحراف از معیار نیز نشان می‌دهد اتفاق نظر و اجماع پاسخگویان در پیمایش ۱۳۹۹ در مورد گویه‌های شاخص گرایش دین داری بیشتر از پیمایش ۱۳۹۳ است.

جدول شماره ۳: بررسی نمره شاخص گرایش دین‌داری و میانگین آن در پیمایش ۱۳۹۳ و ۱۳۹۹

سال پژوهش	تعداد گویه	نمره کل مورد انتظار	میانگین کسب شده	انحراف از معیار	درصد میانگین از نمره کل مورد انتظار
۱۳۹۳	۱۱	۵۷	۴۴/۱۸	۶/۶۰۶	۷۷/۵
۱۳۹۹	۸	۴۲	۳۱/۰۷	۶/۳۹۶	۷۴/۰

البته باید توجه داشت کاهش تعداد گویه‌ها در فراوانی اثرگذار است و اتخاذ رویکرد مقایسه‌ای در قبال این داده‌ها نمی‌تواند دقیق و معرف هرکدام از ابعاد دین‌داری باشد؛ به‌این‌ترتیب، در پژوهش حاضر از تداوم مقایسه داده‌های دو پیمایش به‌صورت موردی صرف‌نظر می‌شود.

۲- بررسی داده‌ها در چهار بعد مدل طراحی شده

۲-۱- سنجش بعد اعتقادی

بعد اعتقادی شاخص گرایش دین‌داری در قالب سه گویه سنجیده شده است. کلیت این مفهوم متشکل از اعتقاد به روز جزا، اعتقاد به خدا، قرآن و نبوت پیامبر اسلام (ص)، اعتقاد به پوشش و حجاب، توجه به دین در زندگی و غیره است؛ از این‌رو، نتایج حاصل از بررسی بعد اعتقادی شاخص گرایش دین‌داری در جدول شماره ۴ نشان می‌دهد:

الف- بعد اعتقادی شاخص گرایش دین‌داری با میانگین ۱۲/۸۴ (از ۱۶) معادل ۸۰/۳ درصد نمره کل مورد انتظار بوده است.

ب- حدوداً ۷۸/۲۰ درصد پاسخگویان با گویه‌های بعد اعتقادی شاخص گرایش دین‌داری موافقت کرده‌اند.

جدول شماره ۴: بررسی نمره بعد اعتقادی شاخص گرایش دین‌داری و میانگین موافقت و مخالفت با آن

تعداد گویه	نمره کل مورد انتظار	میانگین کسب شده	انحراف از معیار	درصد میانگین از نمره کل مورد انتظار
۳	۱۶	۱۲/۸۴	۲/۷۷۰	۸۰/۳
میانگین موافقت و مخالفت پاسخگویان با گویه‌های بعد اعتقادی گرایش دین‌داری				
تعداد پاسخگویان	کاملاً موافقم	موافقم	مخالفم	کاملاً مخالفم
۱۴۹۵۳	۳۸/۹۵	۳۹/۲۵	۱۰/۲۰	۵/۸۰
			بی‌نظر	بی‌پاسخ
			۵/۵۰	۰/۳۰
			۴/۳۱	۱/۱۴۴

بررسی میزان اعتقادات دینی به‌صورت موردی براساس جدول شماره ۵ نشان می‌دهد:

الف- بیشترین موافقت با گویه‌ی «اعمال خوب و بد انسان در روز جزا محاسبه می‌شود» بوده؛ به‌نحوی که ۸۵/۱ درصد از پاسخگویان با میانگین ۴/۱۶ با این گویه موافق بوده‌اند.

ب- میزان موافقت کمتر در زمینه «بدون دین نمی‌توان جامعه‌ای ایدئال به وجود آورد» صورت گرفته است؛ به طوری که تنها ۷۱/۳ درصد اظهار کرده‌اند بدون دین نمی‌توان جامعه‌ای ایدئال به وجود آورد.

ج- بیشترین اجماع نظر پاسخگویان در این پژوهش در موافقت با گویه «رسیدگی به اعمال در روز جزا» است.

جدول شماره ۵: گویه‌های سنجش بُعد اعتقادی شاخص دین‌داری و میزان موافقت پاسخگویان با آن‌ها

ردیف	گویه‌ها	تعداد پاسخگویان	میزان (درصد) موافقت با گویه‌ها							آماره‌ها	
			کاملاً موافقم	موافقم	مخالفت کم	مخالفت زیاد	کاملاً مخالفم	نی‌پاسخ	میانگین	معیار انحراف	
۱	اعمال خوب و بد انسان در روز جزا محاسبه می‌شود.	۱۴۹۱۵	۴۴/۲	۴۰/۹	۶/۱	۳/۳	۵/۲	۰/۳	۴/۱۶	۱/۰۳۹	
		۱۴۹۱۳	۳۳/۷	۳۷/۶	۱۴/۳	۸/۳	۵/۸	۰/۳	۳/۸۵	۱/۱۵۰	
گویه سوم برخلاف گویه اول و دوم بعد اعتقادی که در قالب طیف پنج‌گانه سنجیده شده‌اند، در قالب طیف شش‌گانه بررسی شده است.											
ردیف	گویه‌ها	تعداد پاسخگویان	میزان (درصد) موافقت با گویه‌ها							آماره‌ها	
			کاملاً موافقم	موافقم	مخالفت کم	مخالفت زیاد	کاملاً مخالفم	نی‌پاسخ	میانگین	معیار انحراف	
۳	تا چه حد به حقیقت قرآن به‌عنوان کتاب آسمانی و به نبوت حضرت محمد (ص) به‌عنوان پیامبر برگزیده خدا اعتقاد دارید؟	۱۴۹۳۹	۲/۳	۲/۹	۶/۴	۲۱/۷	۲۱/۳	۴۵/۲	۰/۲	۴/۹۳	۱/۲۴۴

میزان کمیت گویه شماره دو در قیاس با دو گویه دیگر نشان از آن دارد که پاسخگویان تاحدی میان دین به معنی روش زندگی فردی و دین به معنی برنامه زندگی اجتماعی تمایز قائل شدند که این وضعیت خود موجب شکل‌گیری سویه‌های جدید سیاسی و اجتماعی در آینده ایران می‌شود.

۲-۲- سنجش بُعد مناسکی

بُعد مناسکی شاخص گرایش دین‌داری در قالب دو گویه سنجیده شده است. کلیت این مفهوم شامل به‌جا آوردن اعمال واجب مثل نمازهای یومیه، ادای نماز جماعت در

مسجد و غیره است؛ از این رو، نتایج حاصل از بررسی بُعد مناسکی شاخص گرایش دین‌داری در جدول شماره ۶ نشان می‌دهد:

میانگین بُعد مناسکی شاخص گرایش دین‌داری به $۶/۰۴$ ($۲ \times ۵ = ۱۰$) معادل $۶۰/۴$ درصد از نمره موردانتظار بوده است.

جدول شماره ۶: بررسی نمره بُعد مناسکی شاخص گرایش دین‌داری و میانگین موافقت و مخالفت با آن

تعداد گویه	نمره کل موردانتظار	میانگین کسب شده	انحراف از معیار	درصد میانگین از نمره کل موردانتظار				
۲	۱۰	۶/۰۴	۲/۱۳۵	۶۰/۴				
میانگین موافقت و مخالفت پاسخگویان با گویه‌های بعد مناسکی شاخص گرایش دین‌داری								
تعداد پاسخگویان	اصلاً	به ندرت	گاهی اوقات	اکثر اوقات	همیشه	بی پاسخ	میانگین	انحراف معیار
۱۴۹۵۳	۱۸/۵۵	۲۰/۲۵	۲۲/۷۰	۱۷/۴۵	۲۰/۹۵	۰/۱۰	۳/۰۲	۱/۲۴۴

بررسی میزان انجام اعمال مناسکی به صورت موردی در جدول شماره ۷ نشان می‌دهد:

الف- بیشترین انجام اعمال مناسکی مربوط به «انجام اعمال واجب دینی خود مانند نماز، روزه و غیره» بوده؛ به نحوی که حدود $۳۵/۲$ درصد از پاسخگویان با میانگین $۳/۶۶$ اظهار داشته‌اند همیشه اعمال واجب خود مانند نماز، روزه را به جا می‌آوردند.

ب- کمترین میزان موافقت در زمینه «ادای نماز جماعت در مسجد» صورت گرفته است؛ به طوری که $۲۹/۶$ درصد اظهار کرده‌اند اصلاً برای ادای نماز جماعت به مسجد نمی‌روند.

ج- بیشترین اجماع نظر پاسخگویان در موافقت با گزاره «ادای نماز جماعت در مسجد» بوده است.

جدول شماره ۷: گویه‌های سنجش بُعد مناسکی دین‌داری و میزان موافقت پاسخگویان با آن‌ها

ردیف	گویه‌ها	تعداد پاسخگویان	میزان (درصد) موافقت با گویه‌ها							آماره‌ها
			اصلاً	به ندرت	گاهی اوقات	اکثر اوقات	همیشه	بی‌پاسخ	میانگین	
۱	شما چقدر اعمال واجب دینی خود مانند نماز، روزه و... را انجام می‌دهید.	۱۴۹۴۹	۷/۵	۱۲/۸	۲۱/۰	۲۳/۴	۳۵/۲	۰/۱	۳/۶۶	۱/۲۸۰
۲	هرچند وقت یکبار برای ادای نماز جماعت به مسجد می‌روید.	۱۴۹۲۰	۲۹/۶	۲۷/۷	۲۴/۴	۱۱/۵	۶/۷	۰/۱	۲/۳۸	۱/۲۰۹

همان‌طور که در بررسی گویه‌های پیش نیز شناسایی شد، به نظر تفکیک میان دین به‌عنوان برنامه فردی و دین به‌عنوان برنامه زندگی اجتماعی وجود دارد و تمایل به فردی شدن دین در حال گسترش است. به نظر می‌رسد از لحاظ عملی، گرایش‌های به سکولاریسم در حال گسترش است و این امر می‌تواند به‌مرور، موجب پیدایش مؤلفه‌های جدیدی از هویت ملی در قالب هویت ملی سکولار شود.

۳-۲- سنجش بُعد عاطفی

بُعد عاطفی شاخص گرایش دین‌داری در قالب دو گویه سنجیده شده است. کلیت این مفهوم شامل توکل به خدا و استعانت از او و درد دل کردن با خدا (خلوت کردن) بوده است؛ از این رو، نتایج حاصل از بررسی بُعد عاطفی شاخص گرایش دین‌داری در جدول شماره ۸ نشان می‌دهد:

میانگین بُعد عاطفی گرایش دین‌داری به $۸/۰۲$ ($۲ \times ۵ = ۱۰$) معادل $۸۰/۲$ درصد از نمره موردانتظار بوده است.

جدول شماره ۸: بررسی نمره بُعد عاطفی شاخص گرایش دین‌داری و میانگین موافقت و مخالفت با آن

تعداد گویه	نمره کل مورد انتظار	میانگین کسب شده	انحراف از معیار		درصد میانگین از نمره کل مورد انتظار			
۲	۱۰	۸/۰۲	۱/۹۱۰		۸۰/۲			
میانگین موافقت و مخالفت پاسخگویان با گویه‌های بعد عاطفی شاخص گرایش دین‌داری								
تعداد پاسخگویان	اصلاً	به ندرت	گاهی اوقات	اکثر اوقات	همیشه	بی پاسخ	میانگین	انحراف معیار
۱۴۹۵۳	۲/۴۵	۶/۳۰	۲۱/۴۵	۲۷/۱۵	۴۲/۵۰	۰/۱۵	۴/۰۱	۱/۰۳۷

بررسی میزان انجام اعمال عاطفی به‌صورت موردی در جدول شماره ۹ نشان می‌دهد:

الف- بیشترین انجام اعمال عاطفی مربوط به «توکل به خدا و استعانت از او» بوده؛ به‌نحوی که حدود ۵۲ درصد از پاسخگویان با میانگین $۴/۲۰$ اظهار داشته‌اند همیشه به خدا توکل می‌کنند و از او کمک می‌خواهند.

ب- در این پژوهش احساس نزدیکی به خدا نسبت به توکل کردن به خدا و استعانت از او کمتر بوده است.

ج- بیشترین اجماع نظر پاسخگویان در موافقت با گزاره «توکل کردن بر خدا و استعانت از او» است.

جدول شماره ۹: گویه‌های سنجش بُعد عاطفی دین‌داری و میزان موافقت پاسخگویان با آن‌ها

ردیف	گویه‌ها	تعداد پاسخگویان	میزان (درصد) موافقت با گویه‌ها							آماره‌ها
			اصلاً	بندرت	آزادانه	کمی	زیاد	بسیار زیاد	بسیار زیاد	
۱	هرچند وقت یک‌بار احساس می‌کنید به خدا نزدیک شده‌اید؟	۱۴۹۲۹	۲/۸	۷/۸	۲۶/۷	۲۹/۵	۳۳/۰	۰/۲	۳/۸۲	۱/۰۶۳
۲	هرچند وقت یک‌بار به خدا توکل می‌کنید و می‌خواهید به شما کمک کند؟	۱۴۹۳۶	۲/۱	۴/۸	۱۶/۲	۲۴/۸	۵۲/۰	۰/۱	۴/۲۰	۱/۰۱۱

توکل به خدا به‌عنوان یک احساس عمیق مذهبی، می‌تواند تأثیر قابل‌توجهی بر نگرش افراد نسبت به هویت ملی آن‌ها بگذارد. وقتی افراد احساس نزدیکی و ارتباط قوی با خداوند دارند، معمولاً ارزش‌ها و اصول دینی را به‌عنوان بخش جدایی‌ناپذیری از هویت ملی خود در نظر می‌گیرند. این احساس نزدیکی می‌تواند منجر به تقویت پیوندهای اجتماعی و همبستگی میان اعضای جامعه شود و موجب ایجاد انسجام و یکپارچگی بیشتری در هویت ملی گردد؛ به عبارت دیگر، آنگاه که افراد براساس باورهای دینی خود به الهام از خداوند زندگی می‌کنند، می‌توانند با خیالی آسوده‌تر به دنیای پیرامون خود نگرسته و به ارزش‌های ملی خود پایبند باشند؛ در نتیجه، بررسی این روابط می‌تواند به درک عمیق‌تری از تأثیرات دین بر هویت ملی و نیز نحوه شکل‌گیری آن کمک کند.

۲-۴- سنجش بُعد شناختی

بُعد شناختی شاخص‌گرایش دین‌داری در قالب یک گویه سنجیده شده است. کلیت این مفهوم شامل توجه به میزان شناخت پاسخگویان از اصول و فروع دین و غیره است؛ از این‌رو، نتایج حاصل از بررسی بُعد شناختی شاخص‌گرایش دین‌داری در جدول شماره ۱۰ نشان می‌دهد:

- الف- انحراف معیار این گویه بیش از بقیه گویه‌های مورد بررسی بوده و گواه از آن دارد که به‌طور میانگین، داده‌های بُعد شناختی بیشترین فاصله را از متوسط داده‌ها دارد.
- ب- حدوداً ۳/۷ درصد پاسخگویان اظهار داشته‌اند که اصلاً شناختی از احکام دینی ندارند.

جدول شماره ۱۰: سنجش بُعد شناختی شاخص گرایش دین‌داری و میزان موافقت پاسخگویان با آن‌ها

ردیف	گویه‌ها	تعداد پاسخگویان	میزان (درصد) موافقت با گویه‌ها								آماره‌ها	
			اصلی	زیاد	کم	زیاد	کم	کاملاً	بی‌پاسخ	زیاد	کم	میانگین
۱	تا چه حد با احکام مربوط به اصول و فروع دین توحید، نماز، روزه، حج و... آشنا هستید.	۱۴۹۳۳	۳/۷	۷/۰	۱۷/۹	۳۲/۲	۱۸/۲	۲۰/۹	۰/۱	۴/۱۷	۱/۳۳۳	

شناخت احکام دینی، به‌عنوان یکی از جنبه‌های اصلی دین‌داری، نه‌تنها می‌تواند بر رفتارهای فردی تأثیر بگذارد، بلکه ممکن است به تشکیل و تقویت هویت دینی نیز کمک کند؛ به‌عبارتی، افرادی که شناخت بیشتری از احکام و ارزش‌های دینی دارند، احتمال بیشتری دارد که هویت دینی قوی‌تر داشته باشند؛ ازسوی دیگر، فقدان شناخت در زمینه احکام دینی می‌تواند به احساس عدم تعلق و جدایی از جامعه دینی منجر شود. این وضعیت ممکن است بر روی سایر ابعاد هویتی فرد ازجمله هویت فرهنگی و اجتماعی نیز تأثیر بگذارد. همچنین، عوامل اجتماعی و فرهنگی می‌توانند نقش مهمی در این ارتباط ایفا کنند؛ به‌طوری‌که محیط خانواده، جامعه و آموزش می‌تواند میزان شناخت دینی و به‌تبع آن، هویت فردی و جمعی را تحت تأثیر قرار دهد.

۳- مقایسه داده‌های دو پیمایش ۱۳۹۳ و ۱۳۹۹ در قالب چهار بُعد دین‌داری

یافته‌ها نشان می‌دهد که در بازه زمانی شش‌ساله (۱۳۹۳-۱۳۹۹)، شاخص دین‌داری کاهش یافته است. میانگین نمره این شاخص در سال ۱۳۹۳ معادل ۷۷/۵ درصد و در سال ۱۳۹۹ به ۷۴ درصد کاهش یافته است. همچنین، بُعد اعتقادی این شاخص نیز کاهش یافته و میانگین نمره آن از ۸۵/۳ درصد در سال ۱۳۹۳ به ۸۰/۳ درصد در سال ۱۳۹۹ رسیده است. نتایج مقایسه‌ای پژوهش‌های ۱۳۹۳ و ۱۳۹۹ نشان‌دهنده کاهش در موافقت با باورهای دینی و نیز تغییر در ابعاد مختلف گرایش دین‌داری است. به‌عنوان مثال، اعتقاد به قرآن و نبوت حضرت محمد (ص) و همچنین، اهمیت دین برای تشکیل جامعه‌ای ایدئال به‌ترتیب از ۹۶/۵ به ۸۸/۲ و از ۸۳ به ۷۱/۳ درصد کاهش یافته است. همچنین، در بُعد مناسکی، میانگین نمره از ۸/۹۸ به ۶/۰۴ و در بُعد عاطفی از ۸/۴۲ به ۸/۰۲ کاهش یافته است. در بُعد شناختی، نشان داده شده که آگاهی پاسخگویان از اصول و فروع دین کاهش یافته و میانگین نمره از ۴/۶۰ به ۴/۱۷ تنزل یافته است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

نتایج سنجش گرایش دین‌داری در سال‌های ۱۳۹۳ و ۱۳۹۹ نشان‌دهنده کاهش میانگین این شاخص از ۷۷/۵ درصد به ۷۴ درصد است. در پیمایش سال ۱۳۹۹ بعد اعتقادی دین‌داری نیز با میانگین ۱۲/۸۴ (معادل ۸۰/۳ درصد) در سطح قابل قبولی قرار دارد؛ به‌طوری‌که ۷۸/۲۰ درصد پاسخ‌دهندگان با آن موافق بوده‌اند. بیشترین موافقت با گزاره‌ی «اعمال خوب و بد انسان در روز جزا محاسبه می‌شود» و کمترین موافقت مربوط به این گزاره است که «بدون دین نمی‌توان جامعه‌ای ایدئال به‌وجود آورد». در این پژوهش، نشان داده شده است که پاسخگویان با موضوع «رسیدگی به اعمال در روز جزا» بیشترین توافق را دارند و تمایز بین دین به‌عنوان روش زندگی فردی و اجتماعی مشاهده می‌شود. این جدایی می‌تواند به ظهور سبک‌های زندگی و هویت‌های جدید پس از انقلاب اسلامی منجر شود و ابعاد سیاسی و اجتماعی جدیدی در ایران شکل دهد.

همچنین، نتایج نشان می‌دهد که باوجود رشد قابل‌توجه فعالیت‌های دینی مانند پیاده‌روی اربعین و جشن ده کیلومتری غدیر در سال‌های اخیر، بعد مناسکی دین‌داری کاهش یافته است. در این زمینه، شیوع ویروس کووید ۱۹ و تعطیلی اجتماعات در سطح کشور در شکل‌گیری این وضعیت مؤثر بوده است. بیشترین مشارکت در اعمال واجب مانند نماز و روزه مشاهده می‌شود؛ درحالی‌که شرکت در نماز جماعت در مسجد پایین‌تر است. این تحقیق نشان می‌دهد که تمایل به دین فردی در حال افزایش و تمایل به دین اجتماعی در حال کاهش است. در ضمن به‌تدریج، نشانه‌هایی از ظهور مؤلفه‌های جدیدی از هویت ملی سکولار در حال بروز است. نتایج نشان می‌دهد که توکل به خدا در میان افراد انگیزه شدیدی دارد؛ بااین‌حال، احساس نزدیکی به خدا کمتر است. همچنین، فقدان شناخت دینی در بخشی از افراد می‌تواند به احساس عدم تعلق و تضعیف هویت دینی منجر شود. درنهایت، این ارتباطات به انسجام اجتماعی و تقویت هویت ملی کمک می‌کند. افرادی که درک عمیق‌تری از احکام و ارزش‌های دینی دارند معمولاً هویت دینی قوی‌تری را تجربه می‌کنند که می‌تواند بر سایر ابعاد هویتی آن‌ها نیز تأثیر بگذارد. عوامل اجتماعی و فرهنگی مانند خانواده، جامعه و نظام آموزشی، نقش مهمی در شکل‌گیری شناخت دینی و درنتیجه، هویت فردی و جمعی ایفا می‌کنند. بعد اعتقادی نیز در طول شش سال کاهش یافته و از ۸۵/۳ درصد به ۸۰/۳ درصد رسیده است. در ابعاد مناسکی و عاطفی نیز کاهش مشاهده می‌شود؛ به‌طوری‌که میانگین نمره در بعد مناسکی از ۸/۹۸ به ۶/۰۴ و در بعد عاطفی از ۸/۴۲ به ۸/۰۲ کاهش یافته است.

منابع

- احمدلو، حبیب؛ افروغ، عماد (۱۳۸۱). «بررسی رابطه میزان هویت ملی و هویت قومی در بین جوانان تبریز»، *مطالعات ملی*. دوره ۴. شماره ۱۳: ۱۴۳-۱۰۹.
- احمدی، یعقوب (۱۳۸۸). «وضعیت دین‌داری و نگرش به آینده دین در میان نسل‌ها؛ مطالعه موردی شهر سمنان»، *مجله معرفت فرهنگی/اجتماعی*. سال اول. شماره ۱: ۱۷-۲۴.
- اسمارت، نینان (۱۳۸۹). دین‌پژوهی. مترجمان سید رضا منتظری و احمد شاکر نژاد. قم: ادیان.
- اسمیت، آنتونی دی (۱۳۸۳). *ناسیونالیسم (نظریه، ایدئولوژی، تاریخ)*، ترجمه رضا خلیلی و منصور انصاری. تهران: نشر مطالعات ملی.
- الیاده، میرچا (۱۳۹۷). *فرهنگ و دین: برگزیده مقالات دایرةالمعارف دین*. ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی. تهران: طرح نقد.
- اینگلهارت، رونالد (۱۳۷۳). *تحول فرهنگی در جوامع پیشرفته صنعتی*. ترجمه مریم وتر. تهران: کویر.
- بابایی‌فرد، اسدالله؛ پیری، حسن؛ سلیمان‌نژاد، محمد و متی، محمد (۱۳۹۸). «فرا تحلیل مطالعات دین‌داری و هویت ملی در ایران»، *جامعه‌پژوهی فرهنگی*. سال دهم. شماره ۱: ۱-۲۲.
- پرنوره، علی؛ هوشنگی، حمید (۱۳۹۸). «بررسی مؤلفه‌های بعد دینی هویت ملی؛ راهبردها و راهکارها»، *فصلنامه مطالعات ملی*. سال بیستم. شماره ۳: ۱۷-۳۲.
- حیدری، شقایق (۱۳۹۶). «سنجش هویت جمعی ایرانیان؛ با تأکید بر مؤلفه دین‌داری»، *فصلنامه مطالعات ملی*. سال هجدهم. شماره ۲: ۲۳-۳.
- رستگار، یاسر؛ ربانی، علی (۱۳۹۲). «تحلیلی بر وضعیت هویت ملی و ابعاد شش‌گانه آن در بین شهروندان شهر اصفهان»، *جامعه‌شناسی کاربردی*. سال بیست و چهارم. شماره ۲: ۱-۲۰.
- شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۴). «مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران»، *جامعه‌شناسی ایران*. دوره ششم. شماره ۱: ۶۶-۳۴.
- شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۸). *جامعه‌شناسی دین: درباره موضوع*. جلد ۱. تهران: نشر نی.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۸۸). «چهارچوب مفهومی برای پیمایش دین‌داری در ایران»، *اسلام و علوم اجتماعی*. دوره ۱. شماره ۲: ۴۸-۷.
- بهجتی اصل، سید فخرالدین؛ حیدری، آرمان؛ موحد، مجید (۱۳۹۳). «بررسی رابطه هویت قومی و ملی با تأکید بر نقش دین‌داری: نمونه موردی دانش‌آموزان متوسطه شهر یاسوج»، *جامعه‌شناسی کاربردی*. سال بیست و پنجم. شماره ۲: ۱۸۸-۱۷۱.
- گودرزی، حسین (۱۳۸۴). *گفتارهایی درباره جامعه‌شناسی هویت در ایران*. تهران: تمدن ایرانی.
- مالرب، میشل (۱۳۷۹). *انسان و ادیان: نقش دین در زندگی فردی و اجتماعی*. ترجمه مهران توکلی. تهران: نشر نی.
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۴). «دموکراسی و هویت ایرانی»، *اطلاعات سیاسی - اقتصادی*. سال بیستم. شماره ۵ و ۶: ۲۲۲-۲۲۱.
- میرمحمدی، داود (۱۳۸۳). *گفتارهایی درباره هویت ملی*. تهران: نشر مطالعات ملی.
- نواصری، عبدالرضا (۱۳۹۹). *هویت ملی در گفتمان‌های معاصر ایران*. تهران: گام‌نو.
- هوشنگی، حمید (۱۳۹۷). «نسبت‌سنجی هویت جمعی ایرانیان و ارزش‌های اجتماعی؛ بررسی یک پیمایش»، *فصلنامه مطالعات ملی*. سال نوزدهم. شماره ۴: ۳۷-۶۶.
- Glock, C. Y., & Stark, R. (1965). *Religion and society in tension*. Chicago: Rand McNally.